

Олександр Земка

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКИХ УМІНЬ У СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ

У статті охарактеризовано педагогічні умови формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури у процесі навчально-пізнавальної діяльності (вивчення літературознавчих, психолого-педагогічних та методичних курсів), науково-дослідної роботи (підготовка та написання наукових робіт) та під час проходження навчальних та педагогічних практик (фольклорної, літературно-краєзнавчої, навчально-залікової, на робочому місці вчителя). Комплекс педагогічних умов розроблений для ефективного функціонування моделі формування дослідницьких умінь у студентів-філологів.

Ключові слова: дослідницькі уміння, майбутні учителі української мови і літератури, педагогічні умови.

У сучасному інформаційному суспільстві зростають вимоги до якості освіти загалом і філологічної зокрема. Загальноосвітня школа потребує вчителів української мови і літератури, які здатні ефективно працювати в умовах зростання обсягів наукової інформації, прагнуть до професійного самовдосконалення і самореалізації, володіють уміннями аналізу, інтерпретації та продукування фахових текстів, проектують і проводять уроки та виховні заходи, створюючи атмосферу дослідницько-пізнавальної співпраці, власним прикладом формують дослідницьку позицію, літературно-творчі здібності, високий рівень мовно-мовленнєвої і читацької культури молодих громадян України.

Важливість цих професійних і особистісних рис актуалізує необхідність удосконалення змісту, форм і методів формування дослідницьких умінь майбутніх учителів-словесників у процесі професійної підготовки у вищих педагогічних навчальних закладах, зокрема під час вивчення професійно орієнтованих навчальних дисциплін, проведення навчальних і педагогічних практик, визначених галузевими стандартами вищої освіти.

Характеристика педагогічних умов представлена у дисертаційних роботах Ю. Атаманчук, С. Гури, О. Єгорової, І. Зеленої, Н. Мороз, О. Пиндик, О. Резван, С. Якубовської та ін. У наукових працях узагальнено теоретичні і методичні засади формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів трудового навчання (О. Рогозіна), математики і фізики (В. Базурін), музики (М. Фалько), технології (Т. Шипілова), в системі післядипломної педагогічної освіти (В. Базелюк, І. Рибальова). Окремі аспекти дослідницької діяльності майбутніх учителів-словесників обґрун-

товано Л. Бутенко, М. Вовк, Н. Волошиною, Н. Голуб, О. Горошкіною, О. Куцевол, Л. Мацько, Н. Остапенко, М. Пентилюк, О. Семенов, В. Сидоренко, Т. Симоненко, Л. Струганець, Г. Токмань та ін.

Водночас аналіз науково-педагогічних джерел засвідчує відсутність фундаментальних досліджень, у яких було обґрунтовано педагогічні умови формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури.

Мета статті полягає в аналізі педагогічних умов формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури.

Проаналізуємо сутність поняття «педагогічні умови». У «Словнику-довіднику з професійної педагогіки» його охарактеризовано як обставини, від яких залежить і відбувається цілісний продуктивний педагогічний процес професійної підготовки фахівців, що опосередковується активністю особистості, групою людей [7, с. 243]. Науковці (А. Алексюк [1], А. Аюрзанайн [2], П. Підкасистий [4]) під педагогічними умовами розуміють чинники, що впливають на процес досягнення мети. Дослідники поділяють педагогічні умови на зовнішні: позитивні стосунки викладача та студента; об'єктивність оцінки навчального процесу; місце навчання, приміщення, клімат; внутрішні (індивідуальні): індивідуальні властивості студентів (стан здоров'я, риси характеру, досвід, уміння, навички, мотивація). Н. Остапенко визначає умову як те, від чого залежить щось інше зумовлене; суттєвий компонент комплексу об'єктів (речей, їх станів, взаємодій), за наявності якого визначають існування певного явища, а педагогічні умови – як сукупність чинників, компонентів, необхідних і достатніх для виникнення, функціонування та зміни педагогічної системи; професійно орієнтовану організацію навчального процесу, що ґрунтується на принципах науковості [3, с. 35–36].

Проведений нами аналіз педагогічних умов, що представлений у дисертаційних роботах Ю. Атаманчук, С. Гури, О. Єгорової, І. Зеленої, Н. Мороз, О. Пиндик, О. Резван, С. Якубовської, дозволяє розглядати поняття «педагогічна умова» як складне утворення, яке поєднує встановлені зв'язки між складниками навчання, що зумовлені педагогічною специфікою. Наше визначення ґрунтується на розумінні педагогічних умов як обставин, за яких успішно відбувається процес формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури.

Відповідно, важливим є окреслення, власне, саме тих умов, які більш ефективно впливають на позитивну динаміку процесу формування дослідницьких умінь. На підставі аналізу Галузевого стандарту вищої освіти, вимог Державних стандартів базової і повної середньої освіти, Концепції літературної освіти, шкільних програм і програм для вищої філологічної школи, теоретичних джерел, проведеної дослідно-експериментальної роботи, нами виділено комплекс взаємопов'язаних педагогічних умов, які впливають на формування дослідницьких умінь у

майбутніх учителів української мови і літератури: надання навчальному процесу дослідницької спрямованості, залучення студентів до виконання завдань дослідницького, культурологічного, аксіологічного характеру; оволодіння студентами культурою дослідницької роботи з фаховим текстом під час вивчення літературознавчих дисциплін; виконання студентами дослідницьких проєктів у процесі навчальних та педагогічних практик; активізація науково-дослідної співпраці студента і педагога-вченого; створення студентами власного дослідницького продукту; постійний контроль і корекція рівнів сформованості дослідницьких умінь.

Детальніше розглянемо сутність запропонованих педагогічних умов.

1. Надання навчальному процесу дослідницької спрямованості, залучення студентів до виконання завдань дослідницького, культурологічного, аксіологічного характеру

Для ефективного формування дослідницьких умінь важливими є дослідницька спрямованість навчального процесу і такі його характеристики, як відкритість та динамічність, рівень мотивації у студентів до дослідницької діяльності, їх потреба в постійному розвитку, саморозвитку, самоаналізі та самовдосконаленні; реалізація діалогу між викладачем і студентом, використання інноваційного навчально-методичного забезпечення, проблемного, інтерактивного навчання.

Важливу роль у формуванні мотивації до дослідницької діяльності відіграє профорієнтаційна робота, що проводиться з учнівською молоддю на етапі шкільної підготовки (під час підготовчих курсів, залучення учнів до виконання наукових досліджень у рамках Малої академії наук, до студентських конференцій). Недооцінка цього важливого напрямку роботи в школі приводить до того, що більшість студентів педагогічних навчальних закладів починають оволодівати дослідницькими вміннями без достатньої підготовки. Першочерговими завданнями профорієнтаційної роботи учнів є розвиток пізнавального інтересу до проведення дослідження з української мови, літератури українською мовою, аналізувати, систематизувати наукову інформацію у певний науковий текст, розвиток умінь вести науковий діалог, висловлювати власні думки і переконливо аргументувати їх.

На першому курсі відмінна від шкільної методика організації навчального процесу, значний обсяг наукової інформації, відсутність достатніх навичок самостійної науково-дослідної роботи, труднощі адаптаційного характеру створюють у студентів значну емоційну напругу, що нерідко призводить до розчарування у виборі майбутнього фаху. Надання навчальному процесу дослідницької спрямованості, виконання завдань культурологічного, аксіологічного, дослідницького спрямування, центром якого є студент як творча особистість, упродовж усіх років навчання дозволяє активізувати процес формування дослідницьких умінь. Поглиблює професійні інтереси залучення студентів другого-третього

курсів до виконання дослідницьких завдань кваліфікаційної роботи, написання статей, есе, творів-міркувань, укладання термінологічних словників у наукових гуртках, науково-дослідної лабораторії, майстерні педагога-дослідника. Занурення в майбутню педагогічну діяльність у період педагогічної практики на четвертому-п'ятому курсах зумовлює зростання у студентів ступеня усвідомлення мотивів навчання, формування більш чітких практичних установок на підготовку дослідницьких проєктів, портфоліо, уроків-досліджень, розвиток індивідуальності, підвищення професійних потреб, питомої ваги самовиховання.

Отже, формування дослідницьких умінь і навичок студентів – це неперервний процес, який важливо стимулювати на заняттях. Потужний потенціал, як засвідчує дослідно-експериментальна робота, закладено в інтегрованих лекціях, семінарах-дискусіях, заняттях-екскурсіях тощо та відповідних їм засобах роботи (творах-роздумах, дослідницьких есе, доповідях, дискусіях, аналізах-інтерпретаціях творів, диференційованих та індивідуалізованих завданнях дослідницького, культурологічного, аксіологічного характеру), якими збагачуємо психолого-педагогічні, методичні, літературознавчі курси.

Найбільш поширеними технологіями навчання, якими послуговуються на заняттях із загальної психології, педагогіки, методики навчання української літератури, історії української літератури, є діалогічно-дискусійні: диспут, дискусія, «мозкова атака», лекція-діалог (проблемна лекція, лекція-аналіз конкретної ситуації, лекція-консультація), співлекція; практичні заняття, як заняття-дискусії, диспути, дебати, екскурсії, по-дорожі тощо.

Під час підготовки до практичних занять майбутніх учителів української мови і літератури залучаємо до виконання різнорівневих навчально-дослідницьких завдань культурологічного характеру. Зокрема, за творчістю І. Котляревського пропонуємо: законспектувати статтю В. Шевчука «Енеїда» І. Котляревського в системі літератури українського бароко»; порівняти традиційні та інноваційні підходи щодо тлумачення сюжету твору і обґрунтувати власну думку (для студентів репродуктивного, низького рівня сформованості дослідницьких умінь); виділити основні ознаки жанру водевілю у творі «Москаль-чарівник» І. Котляревського на основі порівняння розвитку цього жанру в українській та світовій літературах (для студентів достатнього (середнього), або продуктивного рівня сформованості дослідницьких умінь).

Під час вивчення дисциплін літературознавчого циклу на освітньо-кваліфікаційному рівні «бакалавр» важливо також залучати студентів до завдань пошуково-дослідницького характеру (наприклад, здійснити літературно-критичну оцінку художніх явищ, скласти художньо-біографічний нарис, репортаж); досліджень літературознавчого спрямування (таку роботу продовжуємо у проблемних групах, наукових гуртках,

науково-дослідній лабораторії); підготовки наукових статей, доповідей на семінари, конференції тощо.

II. Оволодіння студентами культурою дослідницької роботи з фаховим текстом під час вивчення літературознавчих дисциплін

Метою професійної діяльності вчителя-словесника є формування гармонійно розвиненої особистості шляхом занурення у високохудожній, якісний фаховий текст. Сутність дослідницької культури роботи з фаховим текстом складають такі компоненти, як психологічні передумови його сприйняття, адекватне розуміння і засвоєння тексту; володіння різними видами аналізу тексту (лінгвістичним, стилістичним, смисловим, логічним, композиційним, структурним). Для майбутнього вчителя-словесника важлива передусім культура читання фахового тексту.

У процесі вивчення курсу «Вступ до літературознавства» майбутні учителі української мови і літератури знайомляться зі структурою і елементами змістової, художньо-мовленнєвої організації та внутрішньої форми художнього твору, аналізують засоби словотворчого, лексико-синонімічного та контекстуально-синонімічного, синтаксичні у вираженні мовлення, виділяють специфіку епічних, ліричних та драматичних жанрів. Вивчення курсу супроводжуємо формуванням навичок самостійної літературознавчої роботи, зокрема, умінь користуватися посібниками, словниками. Це сприяє критичному осмисленню шляхів і прийомів літературознавчого аналізу художніх творів, привчає студентів глибше засвоювати й осмислювати вивчений матеріал, зіставляти різні підходи вчених, робити висновки та їх обґрунтовувати тощо.

Робота з текстом виступає основною формою роботи під час практичних занять з курсу «Історія української літератури», на яких можна використати такі методи: метод читання вголос (припускає безпосередню роботу текстом художнього твору); метод творчого самопочуття (особливе місце тут займає використання елементів «театралізації» і «драматизації», що приводить суб'єкт до соціальної адаптації та підвищує рівень його комунікабельності); метод творчого самовираження (сутність цього методу полягає в тому, щоб залучити студентів-філологів до власної літературної творчості; реалізується цей метод через творче спілкування з мистецтвом, літературою, наукою). У процесі індивідуальної та самостійної роботи формуємо вміння аналізувати наукові джерела, виділяти головне з поданої інформації, аналізувати та синтезувати певні літературознавчі поняття, досліджувати наукову діяльність українських письменників, оформляти літературознавчі повідомлення та написання дослідницьких робіт тощо.

Таким чином, у процесі навчально-дослідницької діяльності студентів-філологів важливу роль прийоми та форми роботи з текстом художнього твору, що спонукають майбутніх учителів української мови і літератури до власної творчості.

III. Виконання студентами дослідницьких проектів у процесі

навчальних та педагогічних практик

Спільною рисою практик є професійна педагогічна спрямованість, спрямування їх на формування системи ціннісних установок і переконань, на розвиток мовних, літературних, педагогічних, дослідницьких здібностей, особистісний і професійний розвиток, самореалізацію, самовираження й самовизначення особистості майбутнього педагога як дослідника.

Під час фольклорної практики майбутні вчителі у природних умовах досліджують фольклорні традиції, оволодівають методиками збирання, технікою фіксації фольклорного матеріалу (запис вручну, з допомогою магнітофона, відеозапис), систематизації, архівної обробки фольклорного матеріалу. Студенти опановують комунікативні стратегії і тактики спілкування з інформантами (вільна і цілеспрямована бесіда, інтерв'ю, опитування за програмами, анкетування), прийоми запису різних жанрів і форм фольклору (обрядового фольклору, пісенних, прозових, паремійних жанрів, дитячого фольклору); правила паспортизації зібраного матеріалу, складання індивідуального портрету виконавців. Результатом фольклорної практики є дослідницькі проекти «Фольклорні традиції села», «Міський фольклор: реалії сьогодення», «Мистецтво розмови із сільським жителем».

Літературно-краєзнавча практика спрямована на дослідження зв'язків між історико-літературним процесом і літературним середовищем певної місцевості. Метою практики є підготовка дослідницьких проектів, які слугують основою проведення уроків української літератури із залученням місцевого матеріалу. Основними видами діяльності студентів дослідницького характеру є такі: написання оглядів про новинки літератури рідного краю, рецензій на художні твори, підготовка творчих робіт на основі ознайомлення зі зразками сучасної літератури певного населеного пункту; підготовка есе, заміток до газети, репортажів; розробка різних видів тестів і завдань про літературний процес у локальних умовах; підготовка матеріалів до лекцій, виступів для учнів школи й учителів, на конференціях, публікацій у збірках наукових праць; створення маршрутів освітніх подорожей і текстів культури на їх основі.

Етнографічна практика, яка сьогодні, на жаль, в багатьох вищих педагогічних навчальних закладах не проводиться належним чином, передбачає ознайомлення майбутніх учителів-словесників з різними типами музеїв, особливостями комплектування, зберігання, експонування, реставрації музейних пам'яток, науково-дослідною, просвітницькою, педагогічною діяльністю в музеях, з такими формами музейної роботи, як екскурсія, лекція, бесіда, віртуальні подорожі, театральні вистави [6]. Творчі лабораторії краєзнавчих, літературно-краєзнавчих музеїв (студенти Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка проходили етнографічну практику в м. Глухові, Кролевіці, Лебедині, Чернігові, с. Сосниця Чернігівської обл.) спонукають студентів-

філологів до створення дослідницьких проектів «Історія рукопису», «Олександр Довженко і Глухів», «Екологія рідного слова у працях Б. Антоненка-Давидовича» та ін., до критичного самоаналізу своїх мистецьких здібностей.

Метою навчально-залікової та педагогічної практики на робочому місці вчителя з української літератури є виробити у студентів уміння практично застосовувати теоретичні знання з основних фахових дисциплін. Дослідницьким проектом слугує конспект уроку-дослідження з української літератури у 5–11 класах, конспект позакласного предметного заходу. Підготовка дослідницького проекту розвиває у практикантів потребу систематично поповнювати свої знання і творчо застосовувати їх у практичній діяльності; виховувати інтерес до професії вчителя української мови і літератури [5, с. 5–14]. Успішність виконання завдань педагогічної практики залежать від рівня знань фахових дисциплін, мотивації, рівня виконань професійних обов'язків на посаді учителя, проведення науково-дослідної роботи.

Після навчально-залікової та педагогічної практики на робочому місці вчителя студенти-практиканти захищають свої досягнення на засіданні «Педагогічної майстерні». Майбутні вчителі презентують школу, клас, передовий педагогічний досвід вчителів, проводять фрагменти уроків, використовуючи нетрадиційні дослідницькі методи, прийоми роботи з художнім, публіцистичним, науковим текстом, беруть участь у дискусії про доцільність та ефективність використаних методів, прийомів та форм роботи з учнями загальноосвітніх шкіл.

Усі види практик спрямовані на формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників.

IV. Активізація науково-дослідної співпраці студента і педагога-вченого

Для розвитку дослідницьких здібностей, педагогічної обдарованості значну роль відіграє науково-дослідна співпраця педагога-вченого і студента. Формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників як дослідників значною мірою залежать від особистісних якостей педагогів-учених, майстрів-дослідників, які вмiло залучають студентську молодь до спільного наукового дослідження. Такі педагоги власним прикладом заохочують до наукового пошуку, засвідчують потребу фундаментальної підготовки, високої методологічної культури, наукового мислення.

Ефективною формою науково-дослідної співпраці педагога-вченого і студентів-філологів у педагогічному університеті виступає науково-дослідна лабораторія.

Для успішного функціонування науково-дослідної лабораторії і забезпечення науково-дослідної співпраці важливі педагог-учений як науковий лiдер iз високим рiвнем педагогічної майстерності, його наукові

ідеї, концепція діяльності, програма дій; актуальна проблематика наукових досліджень; творча атмосфера. Усе сприяє самостійності мислення студентів, їх ініціативі, розробці ними затребуваних у загальноосвітній школі дослідницьких проектів з української мови, літератури, їхньому саморозвитку як дослідників.

Інноваційна практика в українській вищій школі, бажання і наукові можливості опитаних студентів першого-другого курсів займатися пошуковою діяльністю спонукали викладачів філологічного факультету Глухівського державного педагогічного університету (нині Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка) створити науково-дослідну лабораторію «Формування культуромовної особистості майбутнього вчителя української мови і літератури». Мета діяльності такої лабораторії – на засадах тісного взаємозв'язку навчально-пізнавальної підготовки, науково-дослідної діяльності, навчально-пошукових і педагогічних практик здійснювати формування культуромовної особистості вчителя, прищеплювати навички проведення самостійних наукових досліджень, де б яскраво виявлялися творчі, рефлексивні здібності молодих вчених-дослідників. Упродовж трьох років ми у складі науково-дослідної лабораторії керували науковим гуртком, мету діяльності якого вбачали у прилученні студентів до культури дослідницької філологічної праці над фаховим, зокрема, художнім текстом.

Ефективною формою науково-дослідної співпраці студентів і педагога-вченого виступає майстерня педагога-дослідника. Головною метою діяльності майстерні педагога-дослідника є вдосконалення науково-дослідної діяльності, навчально-виховного процесу у вищому і загальноосвітньому навчальному закладах, формування дослідницької культури у майбутніх учителів.

Результатом участі в науково-дослідних лабораторіях є створення студентами дослідницьких продуктів з літературознавчих чи методичних курсів.

V. Створення студентами власного дослідницького продукту

Під дослідницьким продуктом розуміють матеріалізовані продукти діяльності у вигляді текстів, малюнків, виробів тощо [8]. З-поміж таких продуктів на підставі аналізу вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики бакалавра за напрямом підготовки «Філологія. Українська мова і література», вимог шкільних програм і програм для вищої філологічної школи, теоретичних джерел ми виділили реферат-огляд, читацький щоденник, конспект, анотацію, наукову статтю, науковий відгук, наукову доповідь, кваліфікаційну роботу, дослідницький проект, портфолію тощо.

VI. Постійний контроль і корекція рівнів сформованості дослідницьких умінь

В умовах кредитно-модульної системи організації навчального

процесу у вищих педагогічних навчальних закладах однією з основних форм діагностування рівня знань, умінь та навичок майбутніх учителів української мови і літератури є тестова перевірка. Нами було розроблено комплекси тестових завдань, за допомогою яких діагностувався рівень знань, сформованість дослідницьких умінь майбутніх учителів української мови і літератури. Такий вид контролю застосовували під час проведення практичних занять, проміжного та підсумкового контролю.

На основі проведеної дослідно-експериментальної роботи дійшли до висновку, що тестова перевірка має певні недоліки. У процесі проведення такого виду контролю ми не змогли діагностувати зв'язне мовлення студентів, перевірити їх уміння аналізувати або синтезувати наукову спадщину українських письменників, досліджувати розвиток різних галузей наук та науково-дослідних установ XIX ст. тощо. Тому вважали за доцільне у процесі тестової перевірки використовувати також відкриті творчі завдання, наприклад: «Охарактеризуйте мовну дискусію українських письменників у II половині XIX ст.», «Проаналізуйте внесок письменника Б. Грінченка у розвиток вітчизняної педагогіки» та ін.

З метою якісної тестової перевірки знань, умінь та навичок студентів з курсу «Історія української літератури» використовували комп'ютерну програму ADSoft Tester 2.6.0, що складається з трьох компонентів: програма тестування знань, програма створення тестів та програма адміністрування.

На основі аналізу результатів тестування студентів філологічних факультетів за допомогою комп'ютерної програми ADSoft Tester 2.6.0 ми дійшли до висновку, що вищезгадана перевірка знань, умінь та навичок має наступні переваги: оперативність, мобільність, об'єктивність оцінювання, формування дослідницьких умінь у процесі навчальної діяльності тощо.

Для студентів пропонували індивідуалізовані, диференційовані завдання (орієнтовно адаптованих до різних рівнів сформованості дослідницьких умінь студентів на актуалізаційному, пошуково-творчому, дослідницько-рефлексивному етапах формування дослідницьких умінь майбутніх учителів-словесників), які сприяють розвитку логічного мислення, формування пізнавального інтересу, самостійності й активності.

Отже, ефективне функціонування моделі формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури забезпечує комплекс взаємопов'язаних педагогічних умов.

У подальшому свою роботу вбачаємо у конкретизації кожної з педагогічних умов під час викладання літературознавчих курсів, науково-дослідної діяльності студентів-філологів та під час проходження навчальних та педагогічних практик.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія : підручник для студентів, аспірантів та молодих викладачів вищих навчальних закладів / А. М. Алексюк. – К. : Либідь, 1998. – 560 с.
2. Аюрзанайн А. А. Организация профессионально-направленной самостоятельной работы студентов в условиях интенсификации учебной деятельности : автореф. дис. на соиск. научной степени канд. пед. наук / А. А. Аюрзанайн. – Л., 1984. – 25 с.
3. Остапенко Н. М. Теоретичні і методичні засади формування лінгводидактичної компетентності у майбутніх учителів української мови і літератури : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Н. М. Остапенко. – К., 2010. – 471 с.
4. Педагогіка : учебное пособие для студентов педагогических вузов и педагогических колледжей / под ред. П. И. Пидкасистого. – М : Педагогическое общество России, 1998. – 640 с.
5. Привалова С. П. Методичні рекомендації до педагогічної практики з української літератури для студентів спеціальності 7.01.01.03 філологічного факультету / Привалова С. П. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. – 64 с.
6. Семеног О. М. Фахова практика вчителя-словесника : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / О. М. Семеног, Л. О. Базиль, Т. І. Дятленко. – Луганськ : Ноулідж, 2011. – 496 с.
7. Словник-довідник з професійної педагогіки / за ред. А. В. Семенової. – Одеса : Пальміра, 2006. – 364 с.
8. Чернецький І. С. Формування в учнів основної і старшої школи дослідницьких умінь засобами позакласного освітнього середовища : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.09 / І. С. Чернецький. – К., 2012. – 20 с.